

OD fašizma DO antifašizma i nazad?

Ideologije, pokreti, nasleđa

Priredio **Petar Žarković**

INSTITUT
ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU
TEORIJU

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BERLIN
Struga / Črna Gorā / Koper

NOP
ASA
RÁN!

Od fašizma do antifašizma i nazad?
Ideologije, pokreti, nasleđa

tematski zbornik naučnih radova
DOI: 10.5281/zenodo.22747653

Priredio:

Petar Žarković, naučni saradnik, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
ORCID: 0000-0001-7446-907X

Izdavači

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu
Kraljice Natalije 45, Beograd
Heinrich Böll Stiftung
Kapetan-Mišina 25, Beograd

Za izdavača

dr Gazela Pudar Draško, direktorka
Gert Rerborn, direktor

Recenzenti

dr Ljubinka Škodrić, naučna savetnica, Institut za savremenu istoriju, Beograd
dr Sanja Petrović Todosijević, viša naučna saradnica, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
dr Željka Oparnica, naučna saradnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta
u Beogradu

Lektura i korektura

Olgica Rajić

Dizajn

Bogdan Maksimović

Prelom

Sanja Tasić

Tiraž

300

Štampa

Alta Nova, Beograd

ISBN: 978-86-6190-056-3

2026.

Ovaj tematski zbornik naučnih radova realizovan je uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada broj 451-03-136/2025-03/200025 i uz podršku Fondacije Hajnrih Bel.

SADRŽAJ

Uvod	5
I ŽENSKA STRANA ANTIFAŠIZMA	15
Ivana Pantelić	
Ženska strana rata: Drugi svetski rat kroz sećanja partizanki i ravnogorki	17
Zorana Simić	
Feminizam i/kao antifašizam: <i>Tri gvineje</i> Virdžinije Vulf i časopis <i>Žena danas</i> (1936–1940)	45
Stanislava Barać	
Biografski roman-intervju <i>La Pasionarija</i> (1980): internacionalistički antifašizam, Jugoslavija i ženski aktivizam	69
II IDEJNI IZVORI ANTIFAŠIZMA	95
Tijana Matijević	
NOB kao ljubavna antifašistička poezija: istorijski i afektivni kontinuiteti	97
Veljko Stanić	
Rat i revolucija Milovana Đilasa: Od učesnika do pisca	109
Petar Žarković	
U ime sela i slobode: seljački socijalizam kao antifašistički idiom Dragoljuba Jovanovića	139
III FAŠIZAM KAO POREDAK I PROCES	157
Ivan Lakićević	
Privrede fašističkih država u međuratnoj Evropi: slučaj Nemačke i Italije	159
Aleksandar Đokić	
Uspon fašističke ideologije u savremenoj Rusiji: uloga „Ruske zajednice“ (<i>Русская община</i>) u javnoj mobilizaciji	183

Zorana Simić¹

FEMINIZAM I/KA ANTIFAŠIZAM: TRI GVINEJE VIRDŽINIJE VULF I ČASOPIS ŽENA DANAS (1936–1940)

U tekstu „Treći svet žena“, izvorno publikovanom 1973. godine, Suzan Sontag (Susan Sontag) primećuje kako je „Virdžinija Vulf [je] bila potpuno u pravu“ kada je u „izvanrednoj studiji pod nazivom *Tri gvineje*“ (1938) „tvrdila da je borba za emancipaciju žena u suštini borba protiv fašizma“ (Sontag 2025: 51). Čitanje izvanredne knjige same Suzan Sontag *O ženama* podstaklo me je da se vratim Virdžiniji Vulf i njenim uvidima, te da ih sagledam naporedo s jugoslovenskim časopisom *Žena danas* (1936–1940; 1943–1944; 1945–1981). Ovaj list je na bitno drugačiji, ali podjednako odlučan način, počivao na ideji da je borba za emancipaciju žena neodvojiva od borbe protiv fašizma.

Osvrnuću se najpre na *feminističke kao uvek već antifašističke* i pacifističke pozicije koje je Virdžinija Vulf dosledno razvijala i zastupala u transnacionalno rezonantnoj knjizi *Tri gvineje*, uvažavajući tek deo korpusa literature o mogućnostima tumačenja ovog problema. U narednom koraku, pažnju ću preusmeriti prema beogradskom časopisu *Žena danas* u prvoj fazi njegovog izlaženja, tj. u periodu od 1936. do 1940. godine. Ukratko ću osvetliti amalgam feminističkih, antifašističkih, pacifističkih i/ili komunističkih stavova urednica i saradnica *Žene danas* u osvit Drugog svetskog rata, oslanjajući se na dosadašnja proučavanja ove problematike u (domaćoj) akademskoj zajednici. Najzad, te stavove razmotriću u jukstapoziciji s argumentacijom Virdžinije Vulf iz sličnog perioda, locirajući, u najširim obrisima, mesta spontanog dosluha, kao i brojnih (kontekstualno uslovljenih) razmimoilaženja između ove dve (idejne, političke i tekstualne) sfere.

Pisati naporedo o *Tri gvineje* (1938) i *Ženi danas* (1936–1940) sa sobom nosi niz izazova. Iako je reč o fenomenima koji se vremenski umnogome podudaraju – presudno referišući na prodor fašizma i mogućnost odigravanja Drugog svetskog rata, „u samom trenutku kad je fašizam u usponu u Španiji, Nemačkoj, Italiji i Japanu pretio svetu proplamsajima šireg predstojećeg požara“ (Friedman 2013: 23) – među njima nema eksplicitnih uticaja

¹ Institut za književnost i umetnost. Beograd. ORCID: 0000-0002-4636-5801
DOI: 10.5281/zenodo.22747845

i ukrštanja, već možemo govoriti isključivo o potencijalnim tipološkim sličnostima i razlikama. To je na prvi pogled neobična paralela. Vulf, kao već uveliko etablirana individualna figura, feministkinja i pacifistkinja koja nije bila marksistički orijentisana, ali jeste bila osetljiva i zainteresovana za materijalističke aspekte egzistencije, te čitana i u marksističkom ključu, piše u Britaniji, jednom od „centara“ tzv. zapadnog sveta. Urednice i saradnice *Žene danas*, naprotiv, uglavnom tek na početku svog javnog delovanja, nastupaju prevashodno kao kolektiv, grupa, u lokalnom jugoslovenskom kontekstu, na obodu Evrope, a iza njihovog nastupa stoji specifično praktikovanje – kako idejnog tako i uredničkog – *pritajenog* komunizma, u simbiozi s transparentnim feminizmom, antifašizmom i pacifizmom, usled čega se njihov angažman, iako neodvojiv od nje, može sagledati i mimo marksističke vizure. Isto tako, značajna razlika očituje se već na žanrovskom i diskurzivnom planu. Dok Virdžinija Vulf piše hibridni modernistički tekst u kom se susreću „epistolarna forma, manifest, fikcija, biografija i studija“ (ibid.: 26), urednice i saradnice *Žene danas* publikuju novinske članke, prikaze, eseje, polemike, pisma i drugo, prilagođene širem periodičkom i časopisnom (vizuelnom) kontekstu. Međutim, kada jukstaponira *Tri gvineje* i *Persepolis* Mardan Satrapi (Marjane Satrapi), Suzan Stenford Fridman smatra da paralela između formalno i geoistorijski udaljenih fenomena može da izbegne opasnost od „epistemološkog nasilja“ (i) „normativne zapadne feminističke optike“, te da njihovo naporedno tumačenje može da „osvetli nove koncepte koji nisu nužno evidentni kad se tekstovi čitaju samo kroz prizmu istorijske i geografske kontekstualizacije“ (ibid.: 27). Jukstaponirajući *Tri gvineje* i *Ženu danas*, od slične ideje polazim i ja, a u ovim tezama ujedno je sadržan i cilj mog istraživanja.

Fridman takođe primećuje da fenomene kojima se ona bavi povezuje međuigra „javnog i privatnog, globalnog i lokalnog“, koja je u oba slučaja od centralnog značaja, premda na bitno različite načine (ibid.: 28). Isto bi se, u najširim crtama, moglo reći i za *Ženu danas*. Razume se, kao što ću u nastavku rada i pokazati, time se iscrpljuju podudarnosti s analizom Suzan Fridman. Uprkos antiimperijalističkom, antifašističkom i pacifističkom stavu i Virdžinije Vulf i urednica i saradnica *Žene danas*, njihove angažmane karakterišu brojna (kontekstualno uslovljena) mimoilaženja, kojih ću se ovde dotaći. I u slučaju *Tri gvineje* i „prve serije“ *Žene danas* može se pak govoriti o izraženom *feminizmu i/kao anti-fašizmu*, mada, ponovo, na suštinski drugačije načine. U središtu mog postupka upravo je težnja da se uoče, opišu i istaknu pojedine sličnosti i razlike u poimanju *feminizma i/kao antifašizma* u ove dve prostorno, ne i vremenski, udaljene studije slučaja.

Iako se ne može reći da je bila posvećena i punoznačna aktivistkinja, pošto se prevashodno angažovala kroz pisanje i publikovanje fikcionalnih i nefikcionalnih žanrova (v. Marcus 2006), Virdžinija Vulf jeste bila, kako se konsenzualno smatra, celoživotna feministkinja i pacifistkinja. Imala je, međutim, ambivalentan odnos prema tim vlastitim pozicijama, ne prihvatajući nužno ova (samo)određenja (v. Maggio 2015). U svakom slučaju, njena feministička pozicija bila je tesno prepletena s antimilitarizmom, što je inače karakteristično za istoriju feminističkih pokreta koji insistiraju na pacifizmu (na to ću se još osvrnuti u završnom segmentu teksta), utoliko što je – upravo i u *Tri gvineje* – ukazivala na spregu patrijarhata i rata (ibid.: 38).

Tri gvineje Vulf je pisala u periodu od 1936. do 1937. godine, u kontekstu početka Španskog građanskog rata i uspona nacizma u Nemačkoj; njene beleške koje su prethodile pisanju „sadrže isečke iz novina, fotografije, pamflete“ i „svedoče o njenoj dubokoj zabrinutosti povodom porasta nasilja i autoritarizma u Evropi“ (Berman 2016: 207). (Dok je Virdžinija Vulf pisala pod uticajem isečaka iz štampe, dotle su urednice *Žene danas* na javnost uticale upravo časopisnim priložima.) Ovaj tekst odlikuje se složenom strukturom i dosad je sagledavan iz različitih rakursa. Međutim, uprkos poližanrovskim, intermedijalnim, palimpsestnim postupcima autorke, *Tri gvineje* istovremeno sadrže jasan argumentativni tok, koji se sastoji iz tri osnovna koraka (tj. tri poglavlja).

Odgovarajući neimenovanom obrazovanom muškarcu na pitanje „kako možemo da sprečimo rat“, Virdžinija Vulf stvara knjigu-pismo, iskoračujući iz sfere privatnosti u javni prostor. Kao što je isticano u literaturi, premda oblikovana u prvom licu, „naracija u *Tri gvineje* balansira između individualnog i zajedničkog“, krećući se „u stalnoj spirali od ličnog odgovora pripovedačice do zajedničkih istorija i deljenih iskustava britanskih žena, i natrag“ (ibid.: 204). Naratorka pritom eksplicitno progovara iz (epistemičke i sociokulturne) pozicije „čerke obrazovanog muškarca“ / „čerki obrazovanih muškaraca“. Ključna pitanja na koja tekst odgovara razmatraju se kroz prizmu koja podrazumeva da postoji neraskidiva povezanost između privatne i javne sfere, s jedne strane, kao i formativna međuzavisnost fašizma i rodne diskriminacije, s druge. Samim tim, tri gvineje iz naslova naratorka (sama Virdžinija Vulf) simbolično dodeljuje u tri različite, ali prema njenom mišljenju supstancijalno povezane i uzajamno duboko uslovljene, svrhe.

Tri gvineje počivaju, između ostalog, na pitanju kako žene, kojima su umnogome uskraćeni autoritet i moć delanja izvan sfere privatnosti (doma), odnosno u javnoj (političkoj, ekonomskoj, kulturnoj) sferi, mogu da se suprotstave ratnoj devastaciji kulture i slobode

(Mackenzie 2016: 57). Prva gvineja rezervisana je za obnovu ženskog koledža. Drugim rečima, obrazovanje žena i njihov izlazak iz privatne sfere (i u cilju obrazovanja) smatraju se jednim od preduslova sprečavanja rata:

ako te kćeri ne steknu obrazovanje, one neće moći da zarađuju za život. Ako ne budu mogle da zarađuju za život, ponovo će biti ograničene na obrazovanje u svom domu; a ako budu ograničene na obrazovanje u svom domu, one će ponovo, i svesno i nesvesno, biti za rat. O tome ne može biti sumnje. (Vulf 2001: 33)

Druga gvineja namenjena je pak ulasku žena u različite profesije, budući da žene, „obavljajući svoju profesiju stiču novo oružje, jedino koje imamo, oružje nezavisnog mišljenja zasnovano na nezavisnom prihodu“, te da žene to „oružje treba da upotrebe protiv rata“ (ibid.: 50).

Treća gvineja dodeljuje se antiratnom društvu muškarca kojem Vulf odgovara na pismo. Međutim, ona odbija da se pridruži takvom jednom društvu, zagovarajući odvojeno organizovanje i ujedinjenje žena: „mi ćemo raditi na ostvarenju zajedničkih ciljeva – pravde, jednakosti i slobode za sve muškarce i žene – ali ne unutar vašeg društva, već izvan njega“ (ibid.: 122), zaključuje Vulf.

Kako je sumirala Mari-Luiz Getens, Vulf u *Tri gvineje* implicira da „nejednaka rodna raspodela moći jeste ključni element u proizvodnji fašizma“; fašistička ideologija nije aberacija, već logičan produkt patrijarhalnog rodnog poretka (Gätens 2001: 21). Pritom su naročito važni odnosi moći u porodici. Srednjoklasna porodica proizvodi orodnjene subjekte, time ne samo dosledno reprodukujući podelu na privatnu i javnu sferu, već i militarizam i rat; „politike javne sfere, specifično one nacionalizma i kolonijalizma, utoliko zavise od politika privatne sfere“ (ibid.: 25). „Žene osećaju želju za ratom, sugerise Vulf, jer rat nudi beg od skučenosti domaćeg života i nezadovoljavajućih odnosa između muškaraca i žena“ (ibid.: 34). Stoga, antifašistička politika za žene pre svega podrazumeva emancipaciju od privatnosti, kroz obrazovanje, sopstveni posao i izvor prihoda. Raskid s patrijarhalnom porodicom jeste raskid, šire, s nacijom i svakim vidom nacionalizma. Ipak, rešenje nije jednostavno – ulaskom u profesije, primera radi, žene ne bi trebalo da se poistovećuju s njima, jer su one već maskulinocentrične. Zato autorski subjekt u *Tri gvineje* i odbija da se naprosto pridruži antiratnim organizacijama, predlažući da žene

odvojeno stvore svoje Društvo autsajderki. Ovo imaginarno društvo praktikovalo bi svojevrsnu političku ravnodušnost naspram postojećih oblika muškog udruživanja, istrajno odbijajući da se pridruži i poistoveti s nacijom, njenim institucijama, s destruktivnošću imanentnom ovim strukturama, a što, kako podseća Mari-Luiz Getens, ne treba posmatrati odvojeno od politika nacizma koje su žene iznova porobljavale u ime nacije/rase. Tu se, u argumentaciji Virdžinije Vulf, kao ključan ispostavlja princip razlike, ali ne biološke, već istorijski konstruisane. Žene imaju odvojenu istoriju, obeleženu njihovim kontinuiranim potčinjavanjem, i preuzimajući budućnost u svoje ruke takođe treba da deluju zasebno, da se udružuju mimo muškaraca (v. Gätgens 2001: *passim*). Odnosno, moglo bi se reći, u najširim crtama i uz brojne ograde, da je ova pozicija Virdžinije Vulf – radikalno feministička. Na njenom tragu, sličnu poziciju zauzima i Suzan Sontag (v. Sontag 2025).

Ovakvo, idiosinkratično poimanje *feminizma i/kao antifašizma* podleže, razume se, raznolikim, pa i oprečnim tumačenjima, što je u tesnoj vezi s gotovo utopijskim pacifizmom koji Virdžinija Vulf zagovara. S jedne strane, „kao pripadnica britanske srednje klase, ona je na mnogo načina bila neizbežna saučesnica u njenim ideologijama“; s druge, „kao jedna od ‘čerki obrazovnih muškaraca’, ona je takođe bila u potlačenom položaju, upisanom i uslovljenom rodom“ (Mills 2016: 221). U toj diskrepanci može se, između ostalog, tragati za objašnjenjima kontradiktorne recepcije njenih ideja, pri čemu se neretko javljaju primedbe za apolitični elitizam, ali i ukazuje na politički subverzivne aspekte njenog pisanja. „Zbog svoje vizije besklasnog, slobodnog sveta, Vulf je kritikovana naročito u poznim 1930-im“ i „tvrdilo se da je njen radikalni pacifizam doživeo neuspeh pred usponom fašizma“ (ibid.: 229). Ipak, autorke i autori osvrtni su se i na klasno relevantne impulse *Tri gvineje*, tj. na (ne)mogućnosti čitanja ove knjige i u marksističkom ključu.

Jedno od provokativnijih čitanja u tom pogledu ponudila je Džejn Markus. Ona smatra da se levičarski i socijalistički aspekti misli Virdžinije Vulf nepravedno previđaju ili potcenjuju, tj. da amalgamu feminizma i pacifizma u *Tri gvineje* treba dodati i osobeni komunizam ove autorke. Štaviše, Markus tvrdi da je Vulf svojevrsni „ženski Marks“, a da su njene *Tri gvineje* „Komunistički manifest za žene“. Pritom prvenstveno ima u vidu internacionalizam V. Vulf, držeći ne samo da on korespondira s internacionalizmom globalno potlačene radničke klase u Marksovoj vizuri, već i da Vulf na taj način žene pridružuje radnicima (Marcus 2006). Taj internacionalizam oličen je u čuvenoj izjavi iz *Tri gvineje*, koju Vulf pripisuje autsajderkama: „ja, kao žena, nemam domovinu. Kao žena, ja i ne želim nikakvu domovinu. Kao ženi, moja domovina je ceo svet“ (Vulf 2001: 125).

Ova izjava naročito je izazvala burne reakcije u recepcijskim krugovima. Na nju se, primera radi, oslanja i Suzan Fridman, koja se otvoreno ne slaže s čitanjem koje je ponudila Džejn Markus. Fridman, umesto toga, predlaže da se o izjavi Virdžinije Vulf razmišlja kao o manifestaciji „kosmofeminizma sa strane“. Referišući na podelu kosmpolitanizma na „kosmopolitanizam odozgo“ (flaner, dendi, socijalno privilegovani putnici...) i „kosmpolitanizam odozdo“ (izbeglice, migranti, egzilanti...), smatrajući da pomenuta podela podleže organičenjima, Fridman, upravo kroz komparativnu analizu *Tri gvineje* i *Persepolisa*, osmišljava koncept „kosmofeminizma sa strane“, koji „osporava retoriku kosmpolitanizma odozgo i odozdo“, podrazumevajući „feministički kosmpolitanizam – kosmofeminizam i kosmopoetiku“ – koji pak uporište nalazi u rodno uslovljenoj „kritici rata i zagovaranju mira“ (Friedman 2013: 25). U isti mah, Fridman oponira uobičajenim čitanjima *Tri gvineje* kao pozivu na globalno sestrinstvo usmereno protiv univerzalnog patrijarhata.

Pacifistički kosmofeminizam sa strane, svojstven Vulf, takođe je partikularizovan kroz njen naglasak u *Tri gvineje* na ono što ona figurativno naziva „klasom kćeri obrazovanih muškaraca“. Umesto da uspostave globalno sestrinstvo žena koje kontroliše univerzalni patrijarhat, *Tri gvineje* pozajmljuju i ironizuju marksističku klasnu analizu, teorijski formulišući odsudno nemarksističku klasnu kategoriju ljudi koji i pripadaju i ne pripadaju obrazovanim klasama, baš kao što i pripadaju i ne pripadaju nacionalnoj državi: „čerke obrazovanih muškaraca“ (ibid.: 31).

Odmak Suzan Fridman od marksističkog čitanja Virdžinije Vulf koje nudi Džejn Markus čini se ubedljivim. „Premda marksističko razumevanje društva i kapitala može da se uoči u nekim od argumenata Vulf, daleko od toga da ga [Marksa] ona sagledava kao značajnog sagovornika u svom vlastitom radu“ (Pinelli 2024: 178). „Britanska autorka drži da je marksistička ekonom(i)s(tič)ka interpretacija nedovoljna i u svakom slučaju je zainteresovanija za psihološke porive koji se kriju iza naše želje za posedovanjem“ (ibid.). Ipak, kako su pokazala recentna istraživanja, njena ambivalentna kritika (kapitalističke) eksploatacije, iako ne strogo marksistička, oslanja se delom na levičarske tendencije i inicijative njene epohe (v. Jones 2024: 4), a Vulf je intuitivno razumela da kapitalistička logika prožima sfere iskustva koje prevazilaze domen ekonomije (ibid.: 15–16). Ono što u izraženijoj meri podleže sporovima, reklo bi se, jeste distanca Fridman spram kritika *feminističke i/kao anti-fašističke* i pacifističke pozicije Virdžinije Vulf koje su pak ponudili

brojni autori i autorke. Kako sama Fridman navodi, Vulf je optuživana za elitistički kosmopolitanizam „odozgo“, a feministkinje su joj zamerale upravo na koncepciji globalnog sestrinstva (Friedman 2013: 28). Poseban otpor prema toj koncepciji, očekivano, imaju one autorke koje insistiraju na lokalnim specifičnostima feminizama, smatrajući da stav Virdžinije Vulf nema previše smisla ako se primeni, primera radi, na nezapadne feminizme (ibid.: 23). Jedna od uticajnijih jeste kritika Adrijen Rič (Addrienne Rich), autorke koja u potpunosti revidira polazišta Virdžinije Vulf:

Kao žena, imam domovinu; kao žena, ne mogu se odreći te domovine pukim osuđivanjem njene vlade, rekavši tri puta: „Kao ženi, moja domovina je ceo svet“. Na stranu plemenske lojalnosti, i čak i ako su nacionalne države sada samo izgovori kojima se služe multinacionalni konglomerati zarad vlastitih interesa, moram da razumem kako je mesto na mapi takođe mesto u istoriji unutar kog sam ja kao žena, Jevrejka, lezbejka, feministkinja, stvorena i pokušavam da stvaram. (Rich 1986: 212)

Fridman je pak blagonaklona i tvrdi da „kosmofeminizam sa strane“, čitljiv u *Tri gvineje*, sugerise da su „nacionalne države inherentno hijerarhijske, militarističke, maskulističke i nasilne“ (Friedman 2013: 34), što Virdžiniju Vulf takođe približava i anarhističkim pozicijama (ibid.: 35).² Polazeći od specifičnosti vlastite klasne pozicije u Britaniji, Vulf bezrezervno napada nacionalnu državu u načelu, čije „nasilje može da se okrene ne samo prema ženama, ili ženama iz njene sopstvene klase, već prema svima koji su ranjivi, i koje društveni ugovor na neki način izostavlja“ (ibid.: 34). *Feminizam i/kao antifašizam* susreće se u toj koncepciji s radikalnim pacifizmom, obojenim primesama anarhizma, pri čemu se fašizam i militarizam „kod kuće“ i „na strani“ odlikuju paralelizmima; „ako želimo da razumemo poreklo rata i kako da ga sprečimo ... moramo najpre da sagledamo strukture i psihologije moći u domu i domovini“ (ibid.: 31). „Pacifistički kosmopolitanizam koji Vulf zamišlja rođen je iz otuđenja i nelojalnosti nacionalnoj državi, naročito u vreme rata, čak i kad ta država nije inicijalni agresor“ (ibid.: 34). Takođe, u tom svetlu

² Ove ideje možemo pronaći i kod Suzan Sontag. Ona, uz to, smatra da „marksisti nisu pravilno procenili dubinu seksizma, isto kao što su u nastojanju da pobede imperijalizam loše procenili dubinu rasizma.“ (Sontag 2025: 39) Radikalnost osobenog feminističkog stava S. Sontag ogleda se u tvrdnji ove intelektualke da *žensko pitanje* bez sumnje prethodi klasnom, a da levičarske vlade nisu shvatile složenost tog pitanja (ibid.), te da „emancipacija žena je neophodna priprema za izgradnju pravednog društva – a ne obrnuto, kako su marksisti oduvek tvrdili.“ (ibid.: 60)

Fridman tumači i prividni otklon V. Vulf od feminizma (v. Vulf 2001: 150), smatrajući da je posredi „kosmopolitsko insitiranje da feministkinje prošire svoj cilj s napada na patrijarhat na napad na inherentni fašizam države u načelu“ (Friedman 2013: 34). Prema Fridman, ispostavlja se da je ovakav „kosmofeminizam sa strane“ i danas relevantan, jer polaže nadu u mir i presudno raskrinkava „hipokriziju države koja opravdava nasilje nad ženama tvrdeći da ih štiti“ (ibid.: 27).

* * *

Kad je reč o pravima žena i majki i njihovoj nacionalnoj svesti, neminovno nam se nameće poređenje između stare i nove Jugoslavije. Ranije, kad god je zemlja bila u teškoj situaciji ili ratnoj opasnosti, uvek su se pevale licemerne slavopojke i obećanja ženama i majkama – „koje treba da pokažu visoku nacionalnu svest“, „koje su dužne...“, „koje moraju da žrtvuju i sebe i svoje sinove u interesu države“. Polagale su se nade u njihovu svest i tada se smatralo da su one zrele i dorasle za te velike žrtve. A kada se rat završio – uzmimo za primer Prvi svetski rat – sa laži se skinulo svetlo ruho Majke Jugovića, a majke su ostale u zapečku, prevarene i unesrećene. (Mitrović 1945: 8)

Ove reči potiču iz brošure *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije* (Beograd: Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, 1945), a iza njih stoji Mitra Mitrović, istaknuta aktivistkinja i političarka, jedna od ključnih (skrivenih) urednica i saradnica jugoslovenskog časopisa *Žena danas* (1936–1940).³ Stanislava Barać locirala je neke osobenosti koje ovaj časopis čine jedinstvenim u odgovarajućem periodičkom polju epohe.⁴ Najpre, reč je o palimpsestnoj sintezi (pritajene) komunističke ideologije, feminizma i antifašizma. Osnovan kao integralni deo propagande ilegalne KPJ, čije je delovanje zabranjeno Obznanom već 1920. godine, časopis je morao da računa na stalnu opasnost od državne cenzure. Usled toga, komunizam je bio skrivena (urednička) motivacija, a feminizam prihvatljiv svetonazor i

³ Ova publikacija nastala je uoči i prigodom izbora za Ustavotvornu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije, koji su održani 11. novembra 1945. godine, a na kojima su žene prvi put u istoriji Jugoslavije masovno iskoristile pravo glasa. O Mitri Mitrović v. npr. Станић 2022.

⁴ Preciznije – u beogradskom periodičkom polju, s obzirom na to da je komunistički ženski list *Ženski svijet* (Zagreb, 1939–1941), koji je takođe uređivala ilegalna redakcija, pandan *Ženi danas*.

ujedno svojevrsni paravan za antirežimsko delovanje (Bapaš 2015). Takođe, Barać ističe „nesvakidašnju skladnost spoja radikalnog feminističkog aktivizma (i šifrovanog komunističkog) i popularnih sadržaja iz domena kulture ženstvenosti na stranicama *Žene danas*“ (ibid.: 245), spoja naročito uočljivog u vizuelnom aspektu lista (v. Тодић 2022). Časopisni prilozi bili su pažljivo povezani u vizuelno-tekstualnu celinu tako da komuniciraju sa što širim i heterogenijim krugom čitateljki, iz različitih delova zemlje i društvenih slojeva. Uz to, „*Žena danas* je propagirala slikom ono što bi cenzura zabranila da je bilo u formi teksta“ (Bapaš 2015: 191; up. Тодић 2022). Sve ove pobrojane tendencije imale su barem dvostruki učinak: s jedne strane, radikalizaciju i popularizaciju feminizma u smeru internacionalističkog pacifizma, antifašizma i komunizma, a s druge feminizaciju i popularizaciju komunizma (u lokalnom kontekstu) (up. Simić 2025: 289–299).

Istraživačice su dosad pokazale da *Ženu danas* treba situirati višestruko: u okvirima (omladine) KPJ, Komunističke internacionale, politika Narodnog fronta na globalnom nivou, čiji je osnovni impuls u periodu publikovanja časopisa bila međunarodna antifašistička akcija, potom u okvirima istorije žena i istorije jugoslovenskog feminizma, budući da je časopis uređivala grupa žena koje su bile članice Omladinske sekcije Ženskog pokreta,⁵ a najzad i u okvirima internacionalnog ženskog pokreta, tj. Svetskog komiteta žena protiv rata i fašizma, osnovanog 1934. godine, te unutar mreže levih feminističkih narodnofrontovskih časopisa na globalnom nivou (Bapaš 2022: 25–26; v. Bapaš 2015; Grubački 2020; Bapaš, up. 2022; Barać, Simić 2024; Grubački 2024; v. i Kecman 1978; Božinović 1990).⁶

Komunizam je „eksplicitno prećutana ali implicitno prisutna ideologija *Žene danas*, koja je zapravo šifrovani okvir diskurzivnog oblikovanja svih ostalih ideologija“ – feminizma, antifašizma, pacifizma, antiimperijalizma i dr. (Barać 2012: 221). U svakom slučaju, časopis je počivao na specifičnoj sintezi *feminizma i/kao antifašizma*. Štaviše, na izvestan način, „tokom 1930-ih, antifašizam je postao jezgro feminizma“ (Grubački 2024: 194) i u jugoslovenskim okvirima. U trenutku kad se *Žena danas* osniva i objavljuje, tzv. žensko pitanje i dalje je bilo marginalno u političkom i intelektualnom polju Kraljevine Jugoslavije, a žene građanke drugog reda – primera radi, bez prava glasa. Ideja koja programski

⁵ Ženski pokret bila je jugoslovenska feministička organizacija građanske orijentacije. Rečima M. Mitrović, „tokom 1935–1940. KPJ je bila stekla u Omladinskoj sekciji jedno od najjačih uporišta rada među ženama i okupljanja u borbi protiv fašizma“ (Mitrović 2023: 212). „[U]družujući rad Omladinske sekcije i *ogroman uticaj koji je vršio list Žena danas*, aktiviran je veliki broj žena u antifašističkom pokretu i učestvovao u mnogim akcijama naše Partije.“ (ibid.: 211; istakla Z. S.)

⁶ Kako, primera radi, Božinović i Grubački skreću pažnju, u obzir treba uzeti i činjenicu da su urednice i saradnice *Žene danas* bile aktivne i u studentskom pokretu oko Šestojanuarske diktature.

stoji iza *Žene danas* jeste da su *žene danas* primorane više nego ikad da se okupljaju i udružuju – pre svega usled ratne opasnosti, prodora fašizma i pratećeg istiskivanja žena iz javne sfere („Novi feminizam“, *Žena danas* 1/1936). Fašističko „domaće ognjište“ ras-krinkava se kao jedna od najvećih zabluda aktuelnog trenutka, a duboko polarizovana, crno-bela politička situacija, od žena zahteva da se, kao i drugi ljudi, opredele ili za fašizam ili za mir i demokratiju. *Žena danas*, razume se, snažno zagovara ovaj drugi izbor. Umesto agitovanja za pravo glasa, na prvo mesto dolazi pacifistički angažman. Međutim, ne zapostavlja se ni sifražetska borba. U tekstu „Žene i događaji u zemlji“ (*Žena danas* 25/1939), autorka M. M. (Mitra Mitrović; v. Костић, Аћимовић 2021) ističe da je pravo glasa žena i u granicama Jugoslavije neophodnije nego ikad, upravo kako bi žene mogle javno da se bore za mir.

Naizgled neobičan amalgam feminizma, tada opterećenog „buržoaskim“ konotacijama, i skrivenog, ali nespornog komunizma na stranicama časopisa *Žena danas* – takođe je već razmatran. Isidora Grubački u tom pogledu govori o praktikovanju *komunističkog feminizma* (Grubački 2024). Predlažem da u isti mah razmišljamo o *Ženi danas* i kao o prostoru *feminizacije komunizma*. Jedan od aspekata te feminizacije jeste upravo insistiranje na antifašizmu i pacifizmu iz ženske epistemičke, iskustvene, ali i uredničke perspektive. Naime, premda su svoju agendu sprovodile unutar strogih partijskih okvira, urednice *Žene danas* simultano su, barem donekle, sledile i sopstvene želje ili afinitete, i imale autonomiju u stvaranju svoje publikacije (v. Бапаћ 2022; Grubački 2024). U tom pogledu, dosadašnji uvidi istraživačica mogu se dopuniti idejom da su one na osoben način sprovodile ne samo *feminizaciju politike* u načelu, zalažući se za oplemenjivanje postojećeg političkog poretka iz rodne perspektive, već i internu feminizaciju samog *komunizma*. Feminizacija politike, u najkraćim crtama, podrazumevala bi „rodnu ravnopravnost u institucionalnoj predstavljačkoj i javnoj participaciji“, potom „posvećenost javnim politikama koje osporavaju/propituju rodne uloge i žele ukinuti patrijarhat“ i, najzad, „drugačiji način političkog djelovanja koji je zasnovan na vrijednostima i praksama koje naglasak stavljaju na svakodnevni život, odnose, ulogu zajednice i opće dobro“ (Roth, Shea Baird 2017). U budućnosti bi se ovoj problematici u slučaju i na primeru časopisa *Žena danas* mogla posvetiti veća pažnja. Analiza procesa *feminizacije politike (komunizma)* mogla bi da uključi situiranost urednica u lokalnim i globalnim ženskim pokretima i tradicijama ženskog (samo)organizovanja, bilo marksističke ili nemarksističke provenijencije, kao i relevantne refleksije o problemu političke (auto)reprezentacije žena (v. npr. Phillips 1998; Sapiro 1998), te aktuelne debate o mogućnostima feminizacije politike.

Same saradnice lista nisu nužno bile komunistkinje ili pripadnice radničke klase, mada su po pravilu delile s njima atifašistički stav. Časopis *Žena danas* podržali su i brojni savremenici i savremenice koji nisu pripadali Partiji. Između ostalog, „[s]a redakcijom su tesno sarađivale i mnoge žene van Omladinske sekcije – afirmisane društvene i javne radnice, lekarka, pravnice, pedagozi, slikarke itd.“ (Цветић, ур. 1975: 70; ур. Митровић 1959). Barać ovu konstelaciju, na tragu Erika Hobsbauma (Eric Hobsbawm), s pravom objašnjava i širim evropskim kretanjima, utoliko što su tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog veka i „na globalnoj sceni kapitalizam i komunizam na trenutke svesno zamenarivali neprijateljstvo“ u cilju zajedničkog otpora fašizmu (Бараћ 2015: 189). Saradnja s pripadnicama „građanskih“ slojeva bila je, štaviše, osnovni preduslov izlaženja lista: u cilju izbegavanja cenzure i kazni državnog represivnog aparata, tj. „da bi se obezbedila legalnost časopisa, ulogu njegove glavne urednice (i vlasnice) zvanično je vršila uvek neka od predstavnica građanskog staleža, koja nije bila poznata policiji kao članica KPJ ili simpatizerka te partije“ (ibid.: 190). U praksi, međutim, *Žena danas* nije bila privatno vlasništvo/izdanje Radmile Lj. Dimitrijević, Olge Timotijević, Ljerke Babić ili Mire Vučković, kako bi se moglo pomisliti na osnovu impresuma, već „nezvaničan organ Omladinske sekcije Ženskog pokreta“ (ibid.), čiju su redakciju činile brojne članice Sekcije. Prema svedočenju Mitre Mitrović, najuže jezgro prve redakcije činile su Nataša Jeremić, Dušica Stefanović, Milica Šuvaković, Olga Alkalaj, Zora Šer i Ela Almulj (Mitrović 1959: 417). I ta redakcija bila je, po svemu sudeći, stalno otvorena i za druge komuniste i komunistkinje (Цветић, ур. 1975: 70). Utoliko i u samoj uredničkoj praksi mladih žena koje su stajale iza *Žene danas* možemo da lociramo svojevrstu feminizaciju komunizma; ili, slobodnije rečeno – praktikovanje uredničkog komunističkog feminizma (up. Simić 2025: 307; v. i Barać, Simić 2024).

Osobenost *Žene danas* i sličnih narodnofrontovskih ženskih časopisa na globalnom nivou leži u vrlo izraženoj i dubokoj povezanosti *iskustva pisanja/čitanja/uređivanja i življenog iskustva*, što nas vraća na dijalektiku privatnog i javnog, kao i lokalnog i globalnog, dotaknutu u uvodu rada: ove mlade komunistkinje u svom časopisu uglavnom su zastupale pozicije neodvojive od njihovog (radnog, klasnog, rodnog, intimnog, političkog, partijskog) iskustva i revolucionarne eshatologije, trudeći se ujedno da legitimišu življena iskustva žena iz različitih staleža i područja Jugoslavije, a to se značajno odrazilo na uredničke politike, žanrovsku i idejnu mapu „prve serije“ *Žene danas*.⁷

⁷ „Čitav jedan deo života, mladosti, rada ove grupe antifašistkinja tako je usko vezan za rad oko ovog prvog anti-fašističkog ženskog lista, tako nas je usko povezao međusobno, a bio doista tako plodotvoran u pogledu uticaja na žene, iako ga je cenzura neobično sputavala, u pogledu povezivanja žena u borbi za njihova prava, u borbi protiv

Pomenuta dijalektika ovaj list dodatno pak čini osobenim u kontekstu beogradske ženske i feminističke štampe tog doba. U tom pogledu, kao što su istraživačice već sugerisale, uputno je osvrnuti se na *Jugoslovensku ženu* (1931–1934), koju takođe karakteriše levičarski i antifašistički impuls.⁸ U kontekstu (implicitne) polemike među jugoslovenskim feministkinjama tog doba, koja se, između ostalog, ticala optimalnog političkog angažmana žena pred prodorom fašizma (v. npr. Stefanović 2000; Стефановић 2022), uputno je skrenuti pažnju na tekst jedne od najvažnijih feministkinja u međuratnoj Jugoslaviji, Julke Hlapec Đorđević, „Pouka koju nam daju prilike u Nemačkoj“ (Хлапец Ђорђевић 1934). Autorka, poput drugih saradnica *Jugoslovenske žene*, insistira na pravu žene na rad i ekonomsku samostalnost kao preduslovu prava na život. Međutim, ona smatra da je feminizam iznad svih partijskih programa i podela, čak i iznad pacifizma. To ne iznenađuje ako se ima u vidu da je ona i inače verovala da feminizam treba da se izgradi kao zasebna i punopravna ideologija, te da se usredsredi na poboljšanje odnosa između muškaraca i žena, a da je svako inkorporiranje nacionalnih i političkih pitanja u feminističku borbu – čak i kad je reč o pacifizmu – stranputica, tj. tendencija koja vodi neprijateljstvu i antagonizmima (Andělová, Grubački 2025: 173). Za razliku od pozicija Virdžinije Vulf, dakle, feminizam se ne smatra suštinski neodvojivim od pacifizma i anti-fašizma. Samim tim, Hlapec Đorđević tvrdi da ni komunizam nije nadležan za rešavanje takozvanog ženskog pitanja, a što je pak ključno mesto razlike u odnosu na angažman urednica *Žene danas*. Autorka smatra da odgovornost za uspon hitlerizma treba tražiti u samom nemačkom društvu. Međutim, ona prepoznaje suštinsku međuuslovljenost privatne i javne sfere u prodoru nacizma. Nekoliko godina pre Vulf, Hlapec Đorđević tvrdi da je Hitleru dobrodošla stroga polna diferenciranost nemačkog ženskog pokreta, da je fašizam do ekstrema doveo rodnu polarizaciju koja je bila upisana u taj pokret: „konzekventno provedena seksualna diferencijacija ljudskog društva vodi k ropstvu žene“ (Хлапец Ђорђевић 1934: 2).

Kako sažima Barać, i *Jugoslovenska žena* i *Žena danas* svoj pacifizam oblikovale su kao neposredni odgovor na pretnju i opasnosti fašizma (Barać 2015: 169–170; up. Pantelić 2021).⁹ Međutim, *Žena danas* je, kao glasilo KPJ, odlučnije počivala i na komunističkoj

fašizma, protiv imperijalističkog rata, za odbranu domovine – da u razvitku antifašističkog pokreta žena i njihove borbe predstavlja svetlu stranicu.“ (Митровић 1959: 423)

⁸ Ovaj časopis bio je, po svemu sudeći, glasilo Ženske stranke, jedine političke partije tokom čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije koju su činile isključivo žene, i koja stoga predstavlja kuriozitet i značajan fenomen u istoriografiji (o stranci v. npr. Јоргић Степановић 2021).

⁹ Barać ističe da je u tom pogledu naročito važan dolazak Hitlera na vlast, nakon kog se u oba lista Drugi svetski rat predviđao, a za pacifizam *Žene danas* i Španski građanski rat. Poseban predmet analize mogla bi biti (re)prez-

ideologiji, što je podrazumevalo i revolucionarni impuls. U kratkim crtama, dok je za liberalne feministkinje, kako ističe Grubački, država bila centralni predmet (reformističkog) delovanja, dotle su leve feministkinje svoju agendu presudno organizovale oko koncepta revolucije (Grubački 2024: 251). Preciznije, „leve feministkinje“ okupljene oko listova *Žena danas* i *Ženski svijet* konceptualizovale su svoj „novi feminizam“ zadržavajući političke zahteve ranijeg liberalnog feminističkog pokreta, poput ženskog prava glasa, jednakih plata, jednakog morala, demokratije i mira, ali su insistirale na tome da je, pred usponom fašizma, nužno da upravo antifašizam, uz približavanje feminizma svim ženama, bude jezgro novog ženskog pokreta (Grubački 2020: 59, *passim*; up. Grubački 2024).

To nas vraća na segment izlaganja Mitre Mitrović o razlikama između monarhijske i socijalističke jugoslovenske države. U tom izlaganju, Mitrović ne dovodi u pitanje sam koncept države, tj. ne zaoštrava argumentaciju u pravcu anarhizma. „[K]osmpolitsko insistiranje da feministkinje prošire svoj cilj s napada na patrijarhat na napad na inherentni fašizam države u načelu“ (Friedman 2013: 34) nije korespondirao s agendom faktičkih urednica *Žene danas*, mada su se one nedvosmisleno protivile fašističkom ustrojstvu pojedinih država i premda su smatrale da u globalno kriznim vremenima feminizam treba podrediti revoluciji.¹⁰ Nakon ostvarene revolucije, u novostvorenoj, socijalističkoj državi, Mitrović vidi zalog istinske ravnopravnosti među polovima. Ta ravnopravnost, prema njenom sudu, neupitna je i demonstrirana upravo zajedničkim otporom muškaraca i žena pred neprijateljskim fašističkim snagama. U isti mah, Mitrović, sada transparentno, optužuje monarhijski režim za licemerje u odnosu prema ženama i majkama, implicirajući da je „društveni ugovor“ u Kraljevini SHS/Jugoslaviji isključivao žene kao ranjivu grupu, tj. na izvestan način „opravdava[o] nasilje nad ženama tvrdeći da ih štiti“ (Friedman 2013: 27). Njeno izlaganje utoliko retroaktivno senči (prikriveno) antirežimsko delovanje *Žene danas* (1936–1940), ali i dodatno svedoči da je u tom delovanju *žensko pitanje* bilo

entacija Španskog građanskog rata u *Tri gvineje* i *Ženi danas*. Inače, treba pomenuti i zanimljiv tekst Ališe Mekenzi, u kom autorka iznosi tezu da se *Tri gvineje* mogu čitati i kao svojevrsni model feminističke periodičke publikacije, a Vulf kao teoretičarka javne sfere koja anticipira feminističke kritike teorijskih postavki Jirgena Habermasa. (Mackenzie 2016)

¹⁰ „Na V zemaljskoj konferenciji KPJ oktobra 1940. godine među zadacima za budući rad među ženama ističe se i to da treba suzbijati 'buržoaski feminizam' ... U tom trenutku Omladinska sekcija već je bila izašla iz okrilja 'Ženskog pokreta'“ (Бараћ 2015: 190) Pišući o modi u *Ženi danas*, Barać navodi: „[T]radicionalno i 'buržoasko' shvatanje žene, i mode, proizlazi iz impliciranog stava da su polovi suprotnosti, koje se među sobom bore za prevlast, kao i da svako u toj borbi ima svoje 'oružje', specifična rodno određena sredstva. Proletersko, komunističko shvatanje žene i rodnih odnosa podrazumeva ... da su klasni odnosi 'stariji' od rodnih odnosa, i da borba treba da se vodi na prvom polju, dok su u rodni odnosima muškarci i žene, ukoliko pripadaju radničkoj klasi, 'drugovi', dakle ravnopravni.“ (ibid.: 232)

od velikog značaja, s tim što je taj značaj direktno sameravan kroz prizmu antifašističke i borbe za demokratska prava.¹¹

Ako je neodvojivost feminizma i antifašizma ono što, u najširim obrisima, spaja Virdžiniju Vulf iz *Tri gvineje* i urednice i saradnice *Žene danas*, mnogo je toga što ove dve koncepcije razdvaja. S jedne strane, to je kolektivističko praktikovanje komunizma, spram koga se Virdžinija Vulf iznova ukazuje kao snažna individualka. S tim je u vezi i koncept revolucije koji je ispotiha usmeravao rad *Žene danas*, utičući i na poimanje pacifizma. Nasuprot aspotnom pacifizmu V. Vulf, pacifizam *Žene danas* bio je dvosmislen i ambivalentan, baš kao i odnos prema militarizmu i ratu. Takođe, upadljivo se razlikuju i poimanja nacije i nacionalizma. S druge strane, idiosinkratična koncepcija V. Vulf o fašizmu koji proishodi iz patrijarhalnih politika privatnosti svakako nije korespondirala sa shvatanjem *ženskog pitanja* na stranicama „prve serije“ *Žene danas*.

Ipak, kako je već naznačeno, one su poput svojih prethodnica u *Jugoslovenskoj ženi* istrajno ukazivale na opasnosti mita o „domaćem ognjištu“ na koje fašizam preti da vrati žene, polazeći od premise da borba za pravedniji svet (protiv fašizma) nužno podrazumeva izlazak žene iz privatne sfere. Nastojale su da se suprotstave preovlađujućim *fašističkim-kao-antikomunističkim*, ali i *antifeminističkim* mikro-i makroistorijskim snagama, te da konstituišu žene kao grupu zasnovanu na deljenim (antifašističkim) pozicijama. Kao jedna od osnivačica, urednica i saradnica *Žene danas*, Mitra Mitrović i sama je insistirala na dijalektičkom poimanju i zastupanju tzv. ženskog pitanja, implicirajući da ne treba izjednačiti kategorije *ženskog* i *feminističkog* (up. npr. Moi 1989), niti odvajati feminizam, levicu i antifašizam. Štaviše, u ovakvom čvrstom pozicioniranju mogu se potražiti glavni razlozi za to što su se i Mitra Mitrović i njene kolegice u određenim aspektima suprotstavljale pojedinim starijim feministkinjama, aktivistkinjama i urednicama/saradnicama štampe u Kraljevini, poput, recimo, socijalistkinje Milice Đurić Topalović (up. Simić 2025: 303; up. Barać, Simić 2024; Grubački 2024).

¹¹ Jedna od osnivačica i urednica lista *Ženski pokret* (1920–1938), ali i saradnica *Žene danas*, Paulina Lebl Albala, koja nije bila komunistički opredeljena, osvrćući se 1943. godine na međuratni feministički angažman, u jednom separatu eksplicirala je: „za nas je feministička borba bila borba protiv reakcionarnih tokova, i nije čudo da je ona postepeno prerasla i najzad se pretvorila u akciju protiv fašizma i nacizma, a zarad jednakosti, demokratije i društvene pravde.“ (nav. prema Grubački 2024: 3)

U indikativnom prikazu njene knjige *Žena kroz vekove*, Mitra Mitrović i Milica Šuvaković na izvestan način brane feminizam od Milice Đurić Topalović, koja izražava antifeministički stav. Njihov sukob s ovom intelektualkom i aktivistkinjom ne počiva, dakle, samo na razlikama u političkom pozicioniranju, već i u poimanju tzv. ženskog pitanja. I ovde¹² se priznaje veliki značaj i uloga ženskog pokreta u borbi za prava žena – feministkinje su izvršile „pionirski, prosvetiteljski rad na buđenju ženine svesti“ i povoljno uticale na zakone (Митровић, Шуваковић 1939: 8). Samoorganizovanje žena smatra se dobrom istorijskom praksom. Dakle, nesumnjivo je da autorke okupljene oko *Žene danas*, u sličnom periodu kada Vulf objavljuje *Tri gvineje*, podržavaju politike (globalnog) sestrinstva koje se odvijaju odvojeno od muškaraca, a zarad „specifično ženskih zahteva“ i ciljeva (ibid.; istakla Z. S.). One skreću pažnju na to da upravo najnazadnije struje osporavaju feminističke pokrete. Pokreti koje stvara sâm fašizam nužno su antifeministički i antiženski u isti mah. Autorke eksplicitno i nedvosmisleno zagovaraju „jedinstvo svih žena“ u borbi za „jedan bolji i čovečniji svet“, pri čemu je ta, *antifašistička* borba „danas tako nužna“ (ibid.). Za njih, fašizam nije nikakva aberacija, već „kompilacija i krpljenje raznih shvatanja“, fenomen koji se javlja kroz čitavu istoriju i koji se tridesetih samo predstavlja kao – „nova ideologija“ (ibid.: 9).

Međutim, ono što njihovu argumentaciju bitno razlikuje od argumentacije Virdžinije Vulf, između ostalog, jeste to što tzv. žensko pitanje bez dileme podređuju širim socijalnim pitanjima. Uprkos odbrani feminizma i osetljivosti za (odvojeno) žensko samoorganizovanje, one ne smatraju da Milica Đurić Topalović ispravno postavlja žensko pitanje kao pitanje „borbe polova“ (ibid.: 8). U najkraćem, opresiju nad ženama vide ne kao primaran izvor i osnovu, već kao sastavni deo šire opresije (kapitalističke i fašističke, pre svega), s čim se, na primer, ne bi složile Vulf ili Sontag. Tačnije, prema njihovom sudu, „polna zloupotreba uposlene žene samo [je] jedan od neizbežnih oblika njenog iskorišćavanja, posledica njenog opšteg položaja, pa se ni pojedinačnim a neostvarljivim postavljanjem ženskih starešina ne da iz osnova rešiti“ (ibid.: 9). One ovde anticipiraju brojne sporove oko tzv. politika kvota, koje se u političkoj teoriji i praksi vode i danas. Odnosno, one očito smatraju da kategorije ženskog i feminističkog ne treba poistovetiti i uzajamno podrazumevati, a može se razmišljati o tome da li je sama Vulf pak spontano spojila ove kategorije.

U isti mah, prikriveni komunistički horizont (u tekstu, primera radi, eksplicitno pominju Engelsa) senči ovu argumentaciju u smeru klasnog ugnjetavanja (žena) u marksističkom

¹² Može se govoriti o trajnoj toleranciji Mitre Mitrović, kao prve među jednakima u kolektivu *Žene danas*, za tekovine različitih grana feminizma mimo marksističkog/socijalističkog, uključujući liberalni, što pokazuju njene publikacije iz perioda nakon II svetskog rata. (v. npr. Митровић 1960)

ključu. Viđenje borbe za emancipaciju žena kao sastavnog dela šireg revolucionarnog transformisanja društva jeste, razume se, jedno od ključnih mesta razlike u odnosu na Virdžiniju Vulf, koja, kako smo pokazali, uprkos potonjim marksističkim čitanjima, nije bila sledbenica komunističke ideologije. Snažan naglasak Virdžinije Vulf na individualizmu, čitljiv, između ostalog, i u *Sopstvenoj sobi* (v. Vulf 2003), u suprotnosti je s marksističkim plediranjem za kolektivnu klasnu borbu, premda se obe strane na sebi svojstven način zalažu za ukidanje društvenih nejednakosti.¹³ U oba slučaja, te nejednakosti ne podrazumevaju samo materijalni aspekt egzistencije, već i rodne politike. Ova paralela otvara barem dva pitanja, koja u najgrubljim crtama reprezentuju spor između socijalističkog/marksističkog i radikalnog feminizma: s jedne strane, da li je i do koje mere princip polne razlike u specifičnoj *feminizaciji komunizma* pojedinih urednica i saradnica *Žene danas* prepoznat i konceptualizovan, s obzirom na implicitnu ideju da se klasnim pitanjem rešava i *žensko*, a s druge, da li je i do koje mere Virdžinija Vulf u svojoj rodnoj analizi fašizma osetljiva za klasno pitanje. Reč je o problemu koji bi zahtevao zasebna, podrobnija komparativna ispitivanja.

I kad je reč o kategoriji nacije, ove dve sfere umnogome se razlikuju. Virdžinija Vulf, kako je pokazala Fridman, decidno odbija svaki nacionalizam u ime „kosmofeminizma“, ili, prema mišljenju drugih autorki, globalnog sestrinstva usmerenog prema univerzalnom patrijarhatu. Njena pozicija je radikalno antinacionalistička, kako kad je reč o domovini tako i o drugim državama. Upravo je to, kako je već istaknuto, bilo predmet brojnih kritika, poput one Adrijen Rič. Relevantna je i kritika Ume Narajan (Uma Narayan). Ona smatra da svaki feminizam koji naprosto odbacuje diskurse nacionalizma i ideju nacije kao patrijarhalne konstrukte može učiniti da oni ostanu „opasno takvi kakvi jesu“, utoliko što marginalizuje progresivne feminističke glasove usmerene iznutra upravo prema nacionalizmu, tj. da može proizvesti kontraefekte, osnažujući sam nacionalizam, umesto da ga adekvatno dekonstruiše (nav. prema Friedman 2013: 29). U tom pogledu, uzmemo li u obzir „politike lokacije“ i apel Ume Narajan, odnos *Žene danas* prema nacionalizmu možemo sagledati i iz novog ugla. Urednice ove publikacije, poput mnogih drugih urednica periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (i uopšte aktivistkinja i intelektualki), suočavale su se, manje ili više direktno, s vrlo kompleksnim i turbulentnim „nacionalnim pitanjem“ i političkom nestabilnošću u jednoj višenacionalnoj, multietničkoj, multikonfesionalnoj

¹³ Zanimljivo je da se ovi različiti svetonazori ulivaju i u poimanje književnosti i umetnosti, što zavrđuje zasebna razmatranja: dok Virdžinija Vulf zagovara nesputanost i slobodu individualnog stvaranja, urednice *Žene danas* smatraju da se književnost takođe može i treba podrediti ideologijama na kojima počiva njihov časopis – feminizma, antifašizma, pacifizma i komunizma; v. Barać 2012: 223.

državi nejednako razvijenih područja, obeleženoj brojnim razlikama socioekonomske, vojno-političke i kulturološke prirode, kakva je bila Kraljevina (v. npr. Bakić 2004; Đokić 2010). Isidora Grubački je pokazala da je njihovo shvatanje nacionalnog pitanja, u okrilju Narodnog fronta, podrazumevalo naglasak na multinacionalizmu i pravu na samoopredeljenje, uvažavanje svih razlika – regionalnih, nacionalnih i drugih – tj. da reč nije bila o privilegovanju ni partikularnog ni unitarističkog nacionalizma, već o kontinuiranoj izgradnji jugoslovenskog sestrinstva mimo ovih ideologija (Grubački 2017: 103–104). One, dakle, iskazuju dvostruki otpor preovlađujućem nacionalizmu – i komunistički i rodni. Njihov odnos prema nacionalizmu, stoga, takođe treba imati u vidu pri potencijalnom razmatranju *feminizacije politike i/ili komunizma* u listu *Žena danas*. Takođe, vredelo bi pritom uvažiti i njihov antiimperijalistički stav, koji u načelu dele s Virdžinijom Vulf (v. npr. Barać 2012; Friedman 2013).

Kako je već sugerisano, težnja ka revoluciji uticala je i na poimanje pacifizma, kao jedne od ključnih tema u *Ženi danas*. Barać je ukazala na to da u ovom listu postoji ambivalentan, dvosmislen i kontradiktoran odnos prema ratu. S jedne strane, oštro se upozorava na opasnost fašističkog militarizma i u tom smislu „ne dopušta se ni igra fenomenom militarizma“, dok se s druge „militarizam pozitivno vrednuje ukoliko ujedno podrazumeva žensku emancipaciju, odnosno ukoliko je na 'pravoj' strani“, te „ukoliko je reč o vojničkoj aktivnosti koja je u službi odbrane napadnute otadžbine“ (Barać 2012: 226–227). Utoliko je i pacifizam *Žene danas*, za razliku od onog apsolutnog u knjizi-pamfletu *Tri gvineje* – kojem se, da podsetimo, zameralo da je ostao neuspešan pred prodorom fašizma – uslovan.

Oba pacifizma, međutim, premda na različite načine, nose i konotacije kosmopolitizma. U tom pogledu značajna je ukorenjenost *Žene danas* u globalnim pacifističkim pokretima/idejama.

Sama Gabrijel Dišen (Gabrielle Duchêne) nije paradigmatična samo za francuski feministički pokret. Ova predsednica francuskog ogranka Međunarodne lige žena za mir i slobodu objavila je uvodni članak u prvom broju *Žene danas*, pod potpisom predsednice Svetskog komiteta žena protiv rata i fašizma. Članak je pisan specijalno za tu priliku, a „Uvodna reč“ samih urednica pozicionirana je čak posle toga. „Novo polje rada za žene“, kako glasi njegov naslov, jeste borba za mir. Gabrijel Dišen je u članku prenela

zaključke sa velikog kongresa ženskih (pacifističkih) udruženja u Briselu, koji se mogu sažeti u idejama „nedeljivosti“ mira i opšteg razoružanja. Ti zahtevi i ideje nisu, naravno, predstavljale ništa novo na evropskoj i političkoj sceni u tom trenutku, ali se oni revnosno i sa entuzijazmom ponavljaju u *Ženi danas* sve do zabrane časopisa tj. okončanja izlaženja njegove „prve serije“. Novinu predstavlja napomena Dišenove da su učesnice kongresa konačno iznele zahtev da svi narodi koji žele mir moraju da postave branu nasuprot državama koje „više ili manje otvoreno pripremaju rat“, a ta bi brana bio „ujedinjeni front pacifističkih naroda.“ (Barać 2015: 192; up. Grubački 2024)

Kako se, međutim, rat bližio, pacifistički angažman sve je primetnije podrazumevao i plediranje za neposredan otpor imperijalizmu i fašističkom militarizmu: vizuelno-tekstualna politika časopisa pripremala je „čitateljke *Žene danas* na uloge koje mogu da preuzmu u mogućem totalnom ratu“, sugerišući im „neograničeno samopožrtvovanje“ (Barać 2012: 227). Odbrambeni rat smatrao se, dakle, opravdanim ratom. Rečima Ivane Pantelić:

kako se početak rata približavao, na stranicama *Žene danas* pacifizam i mirovni sadržaji postaju zamenjeni tekstovima koji su za cilj imali da Jugoslovenke upoznaju i obaveste o tome na koje načine bi eventualno mogle da se pripreme za vanredne okolnosti koje rat sa sobom neizbežno donosi. Sasvim je razumljiv ovaj uređivački zaokret sa pacifizma ka onome što se u pacifističkoj teoriji naziva „teorija pravednog/pravičnog rata“ (just war theory). (Pantelić 2021: 140)

Kako naglašava Džejn Markus, na pitanje koje je opsedalo mnoge njene savremenike – da li uopšte postoji pravični rat? – Virdžinija Vulf odgovorila je: ne (Marcus 2006). Iako su, poput Vulf, uočavale spregu patrijarhata i rata, dajući prednost revoluciji, faktičke urednice i komunistički opredeljene saradnice *Žene danas* nisu odbijale svaki mogući rat. Mnoge od njih su u Drugom svetskom ratu i učestvovalе, dok je polovina poginula boreći se na strani NOP (Barać 2012: 221). Njihove pozicije svakako se ne bi mogle okarakterisati kao u punom smislu radikalno feminističke, a nipošto ukorenjene u ideji o *odvojenom* globalnom sestrinstvu koje se odriče svakog učešća u ratu kao patrijarhalnoj

i maskulinoj pojavi, budući da su praktikovale upravo intenzivnu saradnju s muškarcima (komunistima) i neposredno političko, revolucionarno i borbeno udruživanje s njima. S druge strane, pozicija Virdžinije Vulf podrazumeva decidno odbijanje udruživanja s muškarcima, čak i u antiratne svrhe. To otvara brojna pitanja koja su inače provokativna i sporna u feminističkoj teoriji, ona koja se načelno tiču (polne/rodne) razlike (biti poput muškaraca ili pak insistirati na razlici u odnosu na njih?), ali i sprege patrijarhata i rata: da li je učešće žena u ratu, barem u određenim slučajevima, emancipatorski fenomen, ili je svaka participacija u ratu nužno uvek već maskulinistički gest? Iako se feminizam, s razlogom, neretko asocijativno povezuje s antimilitarizmom, pacifističkim i antiratnim inicijativama, situacija je, kao i obično, znatno složenija. Primera radi, to što *Žena danas* „poručuje svojim čitateljicama da je vojna služba i učestvovanje u ratu stvar društvene emancipacije žena, kao i svaki drugi iskorak u zabranjene javne i profesionalne društvene sfere“ (Barać 2012: 227–228), korespondira sa stavom nekih feministkinja, pre svega liberalnih feministkinja koje promovišu jednaka prava žena i muškaraca i u pogledu vojke i rata (Carter 1998: 33), ali njemu bi se mnoge druge feministkinje, poput Virdžinije Vulf, odlučno suprotstavile, smatrajući da žene po svaku cenu treba da se zalažu za mir.

„Koja je strana u pravu?“ – pitanje je na koje odgovor nije moguće pronaći u samoj feminističkoj teoriji, iako ona nudi mnogo „fascinantnih uvida u odnos između rata i maskuliniteta i uloge koje žene igraju u podršci militarizmu“; kako smatra Ejpril Karter (April Carter), žene koje zanima treba li da budu vojnici ili pacifisti za odgovorima moraju da tragaju mimo feminizma: „moraju da razmotre argumente za i protiv pacifizma, te za i protiv koncepta pravičnih ratova“ (ibid.: 36). Na ova pitanja, treba ponoviti, Virdžinija Vulf i ključne urednice *Žene danas* sasvim su različito odgovorile. Dok su se druge borile za socijalističku državu – u kojoj su, nakon Drugog svetskog rata, patrijarhalne tendencije rasle (v. Barać, Simić 2024) – prva je smatrala da je država po sebi inherentno maskulinistička, te da „kosmopolitski san o miru predstavlja odbijanje logike mi/oni ... od koje zavisi imaginarna zajednica nacionalne države“ (Friedman 2013: 44). U svakom slučaju, obe strane gradile su specifičnu čitalačku zajednicu i, manje ili više suptilno, pozivale druge žene na angažman. Tridesetih godina dvadesetog veka, pojedine urednice i saradnice *Žene danas* tvrdile su da je zajedničko delovanje svih žena, pred prodorom fašizma, neophodnije nego ikad. Isto to je u sličnom periodu tvrdila i Vulf, premda na bitno drugačiji način. Komparativno sagledavanje ove dve različite konceptualizacije odnosa feminizma i (anti)fašizma omogućava nam da iz nove vizure sagledamo svaku od njih ponaosob, ali i otvara brojna pitanja koja na značaju ne gube ni danas, a na koja čitateljka može da odgovori jedino u skladu sa svojim uverenjima, težnjama i sklonostima.

LITERATURA

- Andélová, Kristina, Isidora Grubački (2025), „Crises of Feminism and Democracy in the Interwar Period: Yugoslav and Czechoslovak entanglements”, u Balázs Trencsényi, Lucija Balikić, Una Blagojević, Isidora Grubački (ur.), *East Central European Crisis Discourses in the Twentieth Century: a Never-Ending Story?*, New York: Routledge, str. 159–182.
- Bakić, Jovo (2004), *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
- Barać, Stanislava (2012), „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu *Žena danas* (1936–1941)”, u Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939–1947: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*, Zagreb: Plejada/Filozofski fakultet, str. 217–231.
- Бараћ, Станислава (2015), *Феминистичка контрајавност: жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Бараћ, Станислава (2022), „Жена данас (1936–1940) и култура сећања”, у Станислава Бараћ (ур.), *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 21–53.
- Бараћ, Станислава (ур.) (2022), *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Barać, Stanislava, Zorana Simić (2024), „*Žena danas* (Woman Today, 1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The policies of (ghost) editorship, feminism, and antifascism”, *Journal of European Periodical Studies* 9/2: 30–50.
- Berman, Jessica (2016), „*Three Guineas* and the Politics of Interruption”, u Jessica Berman (ur.), *A Companion to Virginia Woolf*, Chichester: John Wiley & Sons, str. 203–216.
- Božinović, Neda (1996), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Београд: „Devedesetčetvrta”/Žene u crnom.
- Carter, April (1998), „Should Women Be Soldiers or Pacifists?”, u Lois Ann Lorentzen, Jennifer Turpin (ur.), *The Women and War Reader*, New York/London: New York University Press, str. 33–37.
- Цветић, Боса (ур.) (1975), *Жене Србије у НОБ*, Београд: Нолит/Републичка конференција ССРНС.
- Dokić, Dejan (2010), *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, prev. Slobodanka Glišić, Београд: Fabrika knjiga.
- Friedman, Susan Stanford (2013), „Wartime Cosmopolitanism: Cosmofeminism in Virginia Woolf’s *Three Guineas* and Marjane Satrapi’s *Persepolis*”, *Tulsa Studies in Women’s Literature* 32, 1 (Spring 2013): 23–52.
- Gättens, Marie-Luise (2001), „*Three Guineas*, Fascism, and the Construction of Gender”, u Merry M. Pawlowski (ur.), *Virginia Woolf and Fascism*, London: Palgrave Macmillan, str. 21–38.
- Grubački, Isidora (2017), „Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia”, MA thesis, Central European University.
- Grubački, Isidora (2020), „Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia”, u Anna Artwińska, Agnieszka Mrozik (ur.), *Gender, Generations, and Communism in Central and South-Eastern Europe*, London: Routledge, str. 45–65.

- Grubački, Isidora (2024). „Political Transformations of Interwar Feminisms: The Case of Yugoslavia”, PhD thesis, Central European University.
- Хлапец Ђорђевић, Јулка (1934), „Поука коју нам дају прилике у Немачкој”, *Југословенска жена* 4, 46: 2.
- Jones, Clara (2024), „Woolf and Capitalism: Introduction”, u Clara Jones (ur.), *Virginia Woolf and Capitalism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, str. 1–25.
- Јоргић Степановић, Кристина (2021), „Женска странка – (не)пријатељ женског покрета”, у Јелена Милинковић, Жарка Свирчев (ур.), *Женски покрет: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 37–49.
- Кесман, Јованка (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Београд: Народна knjiga, Institut za savremenu istoriju.
- Костић, Лариса, Емилија Аћимовић (2021), *Жена данас (1936–1940): библиографија*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Mackenzie, Alyssa (2016), „The Outsider as Editor: *Three Guineas* and the Feminist Periodical”, u Julie Vandivere, Megan Hicks (ur.), *Virginia Woolf and Her Female Contemporaries*, Liverpool: Liverpool University Press, str. 56–61.
- Maggio, Paula (2015), „Taking Up Her Pen for World Peace: Virginia Woolf, Feminist Pacifist. Or Not?”, u Pamela L. Caughie, Diana L. Swanson (ur.), *Virginia Woolf: Writing the World*, Liverpool: Liverpool University Press, str. 37–42.
- Marcus, Jane (2006), „Introduction”, u Virginia Woolf, *Three Guineas*, Boston: Mariner Books.
- Mills, Jean (2016), „Virginia Woolf and the Politics of Class”, u Jessica Berman (ur.), *A Companion to Virginia Woolf*, Chichester: John Wiley & Sons, str. 219–233.
- Mitrović, Mitra (1945), *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije*, Београд: Centralni odbor AFŽ Jugoslavije.
- Митровић, Митра (1959), „Жена данас”, *Годишњак града Београда* 6: 413–424.
- Митровић, Митра (1960), *Положај жене у савременом свету*, Београд: Народна књига.
- Mitrović, Mitra (2023), *Otpisana: autobiografski zapisi*, priredio Veljko Stanić, Београд: Vukotić Media.
- Митровић, Митра, Милица Шуваковић (1939), „Књига г-ђе Милице Ђурић-Топаловић, 'Жена кроз векове'”, *Жена данас* 23: 8–9.
- Moi, Toril (1989). „Feminist, Female, Feminine”, u Catherine Belsey, Jane Moore (ur.) *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Basil Blackwell, str. 117–132.
- Pantelić, Ivana (2021), „Образовање за мир: pacifistički sadržaji u časopisima *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* i *Žena danas*”, у Јелена Милинковић, Жарка Свирчев (ур.), *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, str. 131–147.
- Phillips, Anne (1998), „Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representatives Are?”, u Anne Phillips (ur.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, str. 224–240.
- Pinelli, Luca (2024), „Review of: Clara Jones (ed.), *Virginia Woolf and Capitalism*, Edinburgh University Press, 2024”, *Synergies* 5: 177–181.

- Rich, Adrienne (1986), „Notes toward a Politics of Location“, u *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose, 1979–1985*, New York: Norton, str. 210–231.
- Roth, Laura, Kate Shea Baird (2017), „Ljevičarski populizam i feminizacija politike“, Libela, 24. januar, <https://libela.org/sa-stavom/ljevicarski-populizam-i-feminizacija-politike/> (pristupljeno 8. 4. 2026).
- Sapiro, Virginia (1998), „When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women“, u Anne Phillips (ur.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, str. 161–192.
- Simić, Zorana (2025), *Emancipacija kao vokacija: urednice periodike u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Sontag, Suzan (2025), *O ženama*, prir. Dejvid Rif, prev. Nada Donati, Beograd: Štrik.
- Станић, Вељко (2022). „Парче великог живота: Митра Митровић о тридесетим годинама 20. века“, у Станислава Бараћ (ур.), *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 55–97.
- Stefanović, Svetlana (2000), *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici (1918–1941)*, magistarska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Стефановић, Светлана (2022), „Апел за право гласа жена“, у Станислава Бараћ (ур.), *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 151–173.
- Тодић, Миланка (2022). „Фотографија и фото-монтажа на насловним странама ревије Жена данас“, у Станислава Бараћ (ур.), *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 367–390.
- Vulf, Virdžinija (1995), *Sopstvena soba*, prev. Jelena Marković, Beograd: Plavi jahač.
- Vulf, Virdžinija (2001), *Tri gvineje*, prev. Dragana Starčević, Beograd: Feministička 94/Žene u crnom.

SUMMARY

Feminism and/as Anti-Fascism: Virginia Woolf's Three Guineas and the Magazine Žena danas (1936–1940)

This paper offers a possible juxtaposition and comparative reading of Virginia Woolf's *Three Guineas* (1938) and the first series of the magazine *Žena danas* (Woman Today, Belgrade, 1936–1940). It aims to describe and highlight certain similarities and differences in the understanding of *feminism and/as anti-fascism* in these two spatially, not temporally, distant case studies. The paper consists of three parts. In the first, the feminist as anti-fascist and pacifist positions that Virginia Woolf consistently developed and advocated in the transnationally resonant book *Three Guineas* are analyzed, drawing on some of the influential interpretations of this problem field. In the next step, the amalgam of feminist, anti-fascist, pacifist, and/or communist attitudes of the women editors and collaborators of *Žena danas* at the dawn of the Second World War is briefly illuminated. The author of the paper largely relies on previous studies of this issue in the (domestic) academic community,

while also proposing to consider *Žena danas* as an area of the *feminization of communism*. Finally, those attitudes are discussed in juxtaposition with Woolf's argumentation, and the places of spontaneous agreement, as well as numerous (contextually conditioned) divergences between these two (ideological, political, and textual) spheres are located, in the broadest outlines. The selected phenomena are connected by the interplay of public and private, global and local, as well as the inseparability of feminism and anti-fascism. However, Woolf's strong individuality and individualism are opposed to the collectivist policies of communism of the editors of *Žena danas*. Related to this is the concept of revolution, which subtly directs the landscape of *Žena danas*, influencing the idea of pacifism. Contrary to the absolute pacifism of Virginia Woolf, the pacifism of *Žena danas* is conditional and ambiguous, just like the attitude towards militarism and war. Also, the notions of nation and nationalism are strikingly different. Unlike Virginia Woolf, who advocates radical feminist positions and separate women's organizing, the women editors of *Žena danas* see the oppression of women not as a primary source and basis, but as an integral part of wider (capitalist) oppression, although both sides advocate in their own way for the abolition of social inequalities, including not only materialistic but also gender ones. This typological parallel opens up many questions, among others, those concerning the dispute between Marxist/socialist and radical feminism, that is, various possibilities of conceptualization of sexual/gender difference and the notion of class, but also arguments for and against just wars, pacifism, and women's participation in war. In the thirties of the twentieth century, certain women editors and collaborators of *Žena danas* claimed that the joint action of all women, in the context of the rise of fascism, was more necessary than ever. The same was claimed by Woolf in a similar period, although in a notably different way. A comparative look at these two conceptualizations of the relationship between feminism and (anti-)fascism allows us to see each of them individually from a new perspective, but also opens up numerous questions that are still relevant and perplexing.